

Fra hustru- til fremmeddrab

Peter Gottlieb

Drabstallet i Danmark (og i de øvrige nordiske lande) fordobledes fra 1960 til 1980. Et projekt om drab i København, 1959–1983, er under afslutning. Resultaterne sandsynliggør, at en væsentlig faktor bag fordoblingen er udviklingen mod et polariseret samfund, hvor kløften mellem socialt velbærgede og tabere udvides. Ved sammenligning mellem "gammeldags" hustrudrab og "moderne" fremmeddrab belyses de psykologiske aspekter af polariseringen.

Peter Gottlieb er overlæge på retspsykiatrisk afdeling, Sct Hans Hospital (tilhørende Københavns kommune).

Drabsprojektet har modtaget støtte fra Statens Lægevidenskabelige og Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd, Kriminalpolitisk Forskningsgruppe og Fonden af 1982.

Kriminalstatistikken viser, at der fra 1960 til 1980 skete en kraftig stigning i den kriminelle vold i alle de nordiske lande. Denne stigning er siden blevet mindre stejl, men der ses endnu ikke tegn på, at tidligere tiders lave niveau kommer igen.

De forklaringer, der er fremkommet om årsager til den nævnte stigning, har i særlig grad henvist til samfundsmæssige forhold. Kühlhorn m fl (1984) har anført, at baggrunden for øgningen af den kriminelle vold skulle søges i den almindelige velstandsstigning og de deraf affødte ønsker hos en del af de mindre bemidlede om ved kriminalitet at få lige så meget som andre. Voldskriminaliteten er herefter set som komplikation direkte korreleret til berigelseskriminalitet. Som et yderligere væsentligt moment bag voldsstigningen – og også et udtryk for højere velstand – er anført stigningen i alkoholforbruget. Balvig (1987) har som væsentlige årsager til stigningen i berigelseskriminalitet anført lettere adgang til at begå krimina-

litet samt en generelt øget tendens til mistænksomhed mennesker imellem.

I "Hvor tett et samfund?" har Nils Christie (1975) redegjort for en teori om, hvorledes udviklingen af det moderne, industrialiserede storbyfund kunne tænkes at ændre mønstret for den mest alvorlige del af den kriminelle vold, drab. Som resultat af samfundsforandringerne skulle ventes et fald i drab på nære familiemedlemmer, i det konflikter med de nærmeste nemmere end tidligere skulle kunne løses ved unddragelse, f.eks. flytning eller skilsmisse. Desuden kunne det antages, at livsformerne i den moderne storby ville virke tingsliggørende i den enkeltes opfattelse af andre mennesker, hvilket skulle give sig udslag i en højere risiko for fremmeddrab.

Drabsudviklingen i København, 1959 til 1983

I København er et projekt om drabsstigningen (Gottlieb m fl, 1987–88) under afslutning. Projektet er baseret på oplysninger indsamlet fra mentalobservationsreklæringer og retslægerådsudtalelser fra perioden 1959 til 1983, dvs. netop den periode, hvori der er sket en betydelig ændring – en fordobling – af drabstallet i Danmark. Ved drab forstås her og i det følgende en med forsæt – i juridisk forstand – begået forbrydelse, der har medført et andet menneskes død. Eksempelvis er således uagtsomt manddrab undtaget, medens vold med døden til følge er inkluderet.

Ved statistisk analyse af et materiale omfattende samtlige ca. 250 mentalobserverede drabsstigninger i perioden er opgjort, at den samlede stigning skyldtes stigninger af navnlig tre former for drab: drab begået af misbrugere, drab begået af skizofrene og drab begået på ofre udenfor gerningsmandens familie (Gabrielson m fl, 1987–88). Resultaterne af de statistiske analyser af stigningerne er anført i *Tabel 1*.

Antallet af drabspersoner med misbrug steg med 3–4% om året i undersøgelseperioden. Det samme

Risiken for at blive drabsperson — var omkring 30 gange større for misbrugere end for ikke-misbrugere.

Tabel 1. Årlige procentiske stigninger i forskellige typer af drab i København, 1959–1983
N = 251 mentalobserverede drabssigtede

	Ikke-skizofrene	
	Intrafamiliære	Ekstrafamiliære
Misbrugere	3 %	10 %
Ikke-misbrugere	0 %	7 %

	Skizofrene	
	Intrafamiliære	Ekstrafamiliære
Misbrugere	8 %	14 %
Ikke-misbrugere	5 %	11 %

Intrafamiliære: ofre i familie med gerningspersonen, ved slægtskab, ægteskab, ægteskabslignende forhold, adoption eller plejeforhold.

Ekstrafamiliære: ofre udenfor gerningsmandens familie som ovenfor defineret.

Procenter beregnet ved logistisk regression på grundlag af antaget poissonfordeling af de enkelte drabstyper.

gjorde det totale antal misbrugere i den københavnske befolkning (estimeret ud fra tilgængelige oplysninger om alkoholrelaterede legemlige sygdomme og klienttal fra alkoholambulatorier). Beregninger har vist, at risikoen for at blive drabsperson — uændret i hele undersøgelseperioden — var omkring 30 gange større for misbrugere end for ikke-misbrugere (Gottlieb m fl 1988a).

Stigningen af drab begået af skizofrene hænger muligvis sammen med den ændring af den psykiatriske behandlingsservice, der er sket indenfor de sidste årtier. Sengepladser er i vid udstrækning blevet erstattet af ambulant behandling (Dupont, 1985), hvilket antagelig har været til stor gavn for den bedre fungerende del af de psykiatriske patienter, men muligvis til skade for de tungeste — de skizofrene (Gottlieb m fl, 1987 a). Sikre undersøgelser af resultatet af den ændrede organisation af psykiatrien i retning af distriktskykiatri foreligger endnu ikke fra Danmark, men en del amerikanske opgørelser — som bla fremlagt ved

en nylig afholdt retspsykiatrisk kongres (Abstracts, 1988) — bekræfter formodningen om, at nedlægningen af institutionspladser har forringet kårene for skizofrene.

Den sidste stigning — stigningen af drab begået på ofre udenfor gerningsmandens familie, i det følgende kaldet ekstra-familiære drab — er mere kompliceret at forklare. De stistiske analyser viser, at denne stigning er foregået uafhængigt af de to allerede nævnte stigninger. I øvrigt forekommer extrafamiliære drab i vores materiale næsten udelukkende blandt ikke-sindssyge drabsmænd. Betragtes blandt disse kun de såkaldte fremmeddrab — drab hvor offer og gerningsmand er hinanden totalt ukendte — findes den største stigning. Fremmeddrab steg fra den første (1959–1963) til den sidste (1979–1983) femårs periode fra 2 til 22, eller fra 8 % til 35 % af alle drab begået af ikke-sindssyge mænd i de respektive femårs perioder. Indenfor samme gruppe — de ikke-sindssyge mænd — var de absolutte tal for drab på familiemedlemmer 17 såvel i den første som i den sidste af de nævnte femårsperioder, men udtrykt i procent var der sket et fald fra 71 % til 27 % (Tabel 2).

De storkøbenhavnske drabsmænd var som gruppe betragtet at finde i de nederste lag af samfundet. 96 af de nævnte ca 250 mentalobserverede drabssigtede blev mentalobserveret ved Justitsministeriets psykiatriske Undersøgelseklinik, afd A — JMA. Tabel 3 viser — for alle ikke-sindssyge mænd undersøgt ved JMA — en i forhold til den almindelige befolkning høj forekomst af dårlige opvækstvilkår, dårlig uddannelse, arbejdsløshed og ugifte.

Ved sammenligning mellem drabssigtede, andre kriminelle og den totale befolkning synes der for begge grupper af lovovertrædere at være sket en forværring af deres sociale situation i løbet af de sidste 20–30 år. Især skal fremhæves, at medens befolkningen som helhed fra 1960 til 1980 blev bedre uddannet, sakkede drabspersonerne og de øvrige kriminelle bagud, og

Såkaldte fremmeddrab — drab hvor offer og gerningsmand er hinanden totalt ukendte — under-viser den største stigning.

Tabel 2. Ikke-sindssyge, mentalobserverede, drabssigtede mænd i København, 1959–1983, fordelt på misbrug og relation til offeret

N = 173

	1959–63	1964–68	1969–73	1974–78	1979–83	Total
<i>Intrafam.</i>						
ej misbrug	8 33 %	7 32 %	8 24 %	6 19 %	6 10 %	35 20 %
misbrug	9 38 %	5 23 %	10 30 %	5 16 %	11 17 %	40 23 %
<i>Ekstrafam.</i>						
ej misbrug	3 13 %	1 5 %	3 9 %	5 16 %	5 8 %	17 10 %
misbrug	2 8 %	6 27 %	10 30 %	9 29 %	19 30 %	46 27 %
<i>ubekendte</i>						
ej misbrug	2 8 %	3 14 %	– –	3 10 %	6 10 %	14 8 %
misbrug	– –	– –	2 6 %	3 10 %	16 25 %	21 12 %
TOTAL	24 100 %	22 101 %	33 99 %	31 100 %	63 100 %	173 100 %

Intrafam.: ofre i familie med gerningspersonen, ved slægtskab, ægteskab, ægterskabslignende forhold, adoption eller plejeforhold.

Ekstrafam.: ofre udenfor gerningsmandens familie som ovenfor defineret.

Summerede procenter evt forskellige fra 100 % pga afrunding til hele tal.

Tabel 3. Sociale data for ikke-sindssyge, drabssigtede mænd, mentalobserveret ved JMA 1959–1983 – sammenlignet med tal for samtlige indsatte mænd i danske fængsler og befolkningen

	Drabssigtede N = 71	Indsatte	Befolkningen
alkoholiske fædre	33 %	??	4 %
under børneværnet	31 %	49 %	10 %
< 9 års skolegang	66 %	73 %	35 %
< faglig uddannelse	69 %	77 %	40 %
understøttelse	10 %	13 %	8 %
udenfor arb.styrken	48 %	49 %	15 %
ugifte	58 %	60 %	26 %
enligt boende	32 %	??	13 %

Kilde: Gottlieb et al. 1988 b

deres erhvervsmæssige placering forværredes tilsvarende (Gottlieb m fl 1988 b). Det er tankevækkende at denne negative sociale udvikling er indtruffet samtidigt med, at der er kommet flere ekstrarfamiliere drab.

Hustrudrab contra fremmeddrab

I et forsøg på at fortolke samspillet mellem samfundets og kriminalitetens udvikling er to grupper af ikke-sindssyge drabsmænd undersøgt nærmere. Det

drejer sig om på den ene side ikke-misbrugende mænd sigtet for drab på hustru eller samlever, og på den anden side mænd sigtet for fremmeddrab. De to grupper udgør yderpunkterne i gruppen af ikke-sindssyge drabsmænd. For det første er offer-gerningsmands relationen i den ene gruppe den tættest mulige, i den ander gruppe den fjerneste. For det andet har der i undersøgelseperioden årligt været et konstant antal hustrudrab, imod en så stejl stigning af fremmeddrab, at man næsten kan sige, at denne sidste gruppe først er opstået i løbet af de siste 10–20 år.

Ved anvendelse af kvalitativ undersøgelsemetode er sagerne vedrørende 10 ikke-misbrugende hustrudræbere og 8 fremmeddræbere gennemgået. De 18 sager er fra JMA, og det er tidligere vist (Gottlieb m fl, 1988b), at ikke-sindssyge, drabssigtede mænd, der er undersøgt her, udgør et nogenlunde repræsentativt udsnit af den samlede gruppe af denne kategori i København i undersøgelseperioden.

Hver af de to ovennævnte grupper – hustrudræberne og fremmeddræberne – syntes at have en lang række fællestræk. Ud fra disse fællestræk er i det følgende søgt at fremstille det ”typiske” hustrudrab og det ”typiske” fremmeddrab.

Hustrudrab var forutgået af et langvarigt parfor-

hold, hvori der var ubalance i den forstand, at manden synes att have været mere afhængig af ægteskabs bevarelse end hustruen og at have basert en stor del af sin sellvopfattelse og selvfølelse på det faktum, at han havde kone og måske også børn. I en del tilfælde af hustrudrab havde ægtemanden forud for drabet lidt nederlag på sit arbejde og havde herved følt sig mindreværdig, også i forholdet til hustruen. Den mest alvorlige trussel for manden var imidlertid, at ægteskabet kom i fare, oftest fordi hustruen havde fundet en anden. I længere tid syntes den bedragne mere eller mindre bevidst at have lukket øjnene for kendsgerningerne, og der kunne gå lang tid, før et selv meget åbenlyst forhold mellem hustru og trediepart blev erkendt af ægtemanden. Yderligere var et gennemgående træk, at hustrudræberne sjældent havde haft andre betydningsfulde relationer end netop ægtefæl-len.

I månederne op til drabet havde ægtemanden gjort sig mange overvejelser over sin ulykkelige situation. Hans grublerier var ikke blevet modificeret gennem samtaler med andre, og hans spekulationer var kommet til at omfatte planer om at komme ud af problemerne ved at begå selvmord — ikke mindre end otte af de ti havde haft selvmordstanker. På et eller andet tidspunkt — som regel kun dage eller timer inden drabet — blev selvmordsideerne ændret til en plan om at udvide selvmordet ved at tage hustruen med i døden, eller der opstod en ide om alene at slå hustruen ihjel.

Personlighedsmæssigt er hustrudræberne fundet præget af følelsesmæssig tilbageholdenhed, især manglende vane med eller evne til at give udtryk for aggression. De kunne dertil beskrives som dependente og passive. Disse mænds idylliseren af deres hustruer kan muligt opfattes som udtryk for ønsket om at skabe et ideelt forhold til et andet menneske — be-

grundet i behov der forblev ubesvarede i en følelsesmæssigt forarmet barndom. Ønsket om det ideelle forhold — præget af 100 % gensidig tillid og kærlighed — kan videre fortolkes som et forsvar imod ubevidste, primitive aggressioner. Det er herefter nærliggende at antage, at belastninger i tiden op til drabet har bevirket, at de tidligere velfungerende forsvarsmekanismer mod den underliggende, uforarbejdede vrede er brudt sammen.

Fire af hustrudræberne var på gerningstidspunktet let påvirkede af alkohol, to af disse brugte dertil beroligende medicin. I seks tilfælde skete drabet ved kvælning, i tre tilfælde var anvendt skydevåben og i det sidste tilfælde var der stukket med kniv. Tilsammen synes disse konkrete oplysninger at vise, at der var handlet med forsæt.

Efter drabet var hustrudræberne opfyldt af sorg og fortvivelse over tabet af partneren; de fleste udviste dog også glimt af håb eller noget, der lignede håb, visende sig ved enten tanker om genforening med hustruen hinsides eller spekulationer om ved fremtidige gode gerninger at kunne slette tavlebrættet for den ene onde, der var begået. Alle fortrød handlingen, men vidste eller forsøgte at overbevise sig selv om, at de ikke var onde i sig selv — med det argument, at de stadig elskede hustruen.

Fremmeddræbernes historie er afgørende anderledes. Her er der ikke tale om et konkret, indføleligt, forståeligt motiv. To var følelsesmæssigt lige før drabet — nærmest akut — blevet frustrerede, og i denne tilstand opsøgte de det senere offer — som ikke var den der havde været anledning til frustrationen — med vage hævnmotiver og uklare planer om voldtægt, henholdsvis røveri. I begge tilfælde angav de, at ofrenes skrig havde været den dråbe, der fik bægeret til at flyde over og provokerede til drab. Tre følte sig osikre og provokerede af det senere offer, som i følge det oplyste ikke syntes at have gjort andet end tilfældigt at være kommet i vejen for drabsmanden. De tre sidste var under slagsmål blevet så ophidsede at slagsmålet var endt med et drab.

I fem af de otte tilfælde af fremmeddrab var anvendt våben — fire knive og en pistol. Seks gerningsmænd var temmelig påvirkede af spiritus og en af hash. I modsætning till hustrudrabene var der således et større præg af tilfældighed over fremmeddrabene.

.....
Hustrudrab var forutgået af et langvarigt parforhold, hvori der er ubalance i den forstand at manden synes att have været mer afhængig af sin sellvopfattelse og selvfølelse på det faktum, at han havde kone og måske børn
.....

Personlighetsmæssigt er hustrudræperne fundet præget af følelsesmæssig tilbageholdenhed, især manglende vane eller evne til at give udtryk for aggression

Der foreligger ikke mange oplysninger om fremmeddræbernes reaktion på drabet. En var blevet sindssyg og to kunne give udtryk for, at de fandt det passerende urimeligt og helt meningsløst. En af disse gav udtryk for tanker om at føle sig magtesløs — som ”en brik i spillet”, hvis mening det var forbeholdt højere magter at forstå. Han frygtede dertil, at hans nærmeste pårørende ville vende ham ryggen efter det passerede.

Man forstår følelsen af urimelighed og meningsløshed. En promille, et våben og en meget ringe foranledning syntes at udgøre hele drabsbaggrunden. Ved den kvalitative gennemgang af de otte sager er det fundet, at den enkeltfaktor, der bedst ”forklarer” drabet, er gerningsmændenes psykologiske egenart. Ingen var som nævnt på gerningstidspunktet egentligt sindssyge, alle kunne i henhold til traditionel psykiatri beskrives som karaterafvigende. Personlighedstræk som udadprojiceringen og sårbarhed gik igen, dvs fremmeddræberne var typisk tilbøjelige til at føle sig gået for nær, også i situationer hvor de fleste andre ikke ville have følt sig stødt. Hver og en havde en tydelig garderet holdning til omverdenen, manifesteret i udtalelserne: ”Det er bedre at nakke de andre, før man selv bliver nakket” og ”Ene, men stærk”. Yderligere havde de tilfælles, at de havde idealer af udpræget maskulin art. Rockere, lejesoldater og professionelle sportsmænd var de foretrukne forbilleder. Karakteristisk for fremmeddræberne og i overensstemmelse med det ovenfor anførte havde de meget få eller ingen nære, personlige relationer. Kun en levede sammen med en kvinde.

Kontaktsvaghed og identitetsusikkerhed synes at være nøgleord. Begge disse to sider af den samme basalt forstyrrede personlighed kan forstås som medverkende til, at fremmeddræberne var tilbøjelige til at bære våben — i ”forsvarsojemed” — og at de ofte drak alkohol. Baggrunden for at de dertil på kun ringe

foranledning kunne ophidses til dræbende raseri, synes ligeledes at være en meget ustabil og derfor let truet selvfølelse, resulterende i nedsat psykologisk ”bufferkapacitet”.

Diskussion og konklusion

Hustrudræbernes konflikt — og målet for alle deres følelse — er knyttet til den eneste anden person, der betyder noget for dem.

Fjerndræbernes basalt forstyrrede kontraktevne er baggrunden for, at deres aggression snarest må kaldes et raseri uden bestemt mål — eller med hele Verden som mål. Dette raseri går ud over den, der er indenfor rækkevidde.

Videre synes fremmeddræberne — også i modsætning til hustrudræberne — ikke meget for at tale om det passerede drab bagefter. Poul Leer-Salvesen (1988) har nyligt redegjort for interviews med drabsafsonere i Norge. Det anføres, at den indre følelses- og erkendelsesmæssige skyldreaktion er den samme, hvad enten offeret var en nærtstående eller en ubekendt. Dette viser måske, at samtalsituationen har været afgørende for, om fremmeddræberne fremtrådte ”seje” eller åbne. De var mere tillukkede overfor mentalundersøgende retspsykiatere umiddelbart efter drabet end overfor en person udenfor ”systemet”, der besøgte dem i cellen flere år efter drabet. Forskellen i meddelsomhed er ikke så tydelig hvad angår hustrudræberne. Disse har bedre, allerede tidligt efter drabet, kunnet give naturligt udtryk for deres tilstand og følelser og har derved udvist en bedre evne til at komme tilbage til det menneskelige fællesskab.

Forskellen på fremmeddræbernes tillukkethed og hustrudræbernes åbenhed skyldes måske, at hustrudræberne har en vis mulighed for at finde om ikke sympati, så dog en vis forståelse fra omgivelserne, medens drabet på det helt uskyldige offer ikke kan forventes at vække andet end afsky og modvilje.

Forskellen kan imidlertid også fortolkes på et andet plan. Fremmeddræbernes tilbageholdenhed med at

I modsætning til hustrudrabene var de således et større præg af tilfældighed over fremmedrabene

meddele sig til psykiateren kunne være begrundet i skam — dvs modviljen mod eller angsten for at lade andre se den dårlige person, man menar at *være* — medens hustrudræbernes åbenhed kan opfattes som udslag af skyld — dvs opfattelsen af at have begået en forkert *handling* — med en mulighed for tilgivelse og en mindre læderet opfattelse af selvfølelsen. Sammenholdes denne fortolkning med det umiddelbare indtryk, man får af hustrudræberne som "gammeldags" i deres værdsættelse af den eneste ene, og fjerndræberne som "moderne" uden gensidigt forpliktende relationer, er det tankevækkende at den tyske pædagog og filosof Thomas Ziehe (1984) taler om, at skam i dag er mere udbredt som adfærdsregulator, hvor tidligere skyld dominerede.

Ziehe (1982) fremdrager i øvrigt to væsentlige faktorer i de senere årtiers udvikling. Den ene er teknologiens udbredning, den anden en stadig nedbrydelse af traditioner og ritualers indhold. På et arbejdsmarked, der i stigende grad er præget af maskiner og teknik, øges kravene til arbejdskraften om uddannelse og stabilitet. Begge krav kniber det svært for fremmeddræberne at honorere. Videre kan fremmeddræbernes kontaktsvaghed og optagethed af stærke mandsidoler opfattes som et indicium på, at nedbrytningen af traditioner og alment udbredte moralnormer har efterladt et vakuum, som det i dag er op til hver enkelt at udfylde efter egne evner. Enhver er ikke alene sin egen lykkes smed, men også ansvarlig for meningen med hele sin tilværelse og dermed sig selv i højere grad end tidligere.

Fordelene ved teknologi og traditionsnedbrydning er, at det enkelte individ potentielt sættes mere fri — fri fra fysisk krævende arbejde og fri fra overleverede meningers diktat. Mulighederne er blevet flere. Derved er imidlertid kravene til den enkelte også blevet skærpet. Det kræver snilde at bevæge sig frit i et stadigt mere indviklet samfundsmaskineri, og det kræver selvstændighed at tage ansvaret for sin tilværelse.

Snildhed og selvstændighed er ikke ligeligt fordelt i befolkningen. Nutidens polarisering mellem de, der kan, og de, der ikke kan, foregår i andre dimensioner end tidligere tiders opdelning efter rettigheder, rang og stand. Og det er spørgsmålet, om ikke den individuelt ulige tildeling af forudsætningerne for social og

personlig positiv udfoldelse kan virke mere uretfærdig end tidligere tiders strengt — men også sikkert — opdelte klassesamfund.

Fremkomsten af de uforståelige fjerndrab i København kan muligvis forstås som en del af prisen for frihed til alle, når alle ikke har samme muligheder for at udnytte denne frihed.

REFERENCER

Abstracts, 1988. XIVth International Congress on Law and Mental Health, Montreal, Juni 15 — 18, 1988. The International Academy of Law and Mental Health.

1. Balvig F, 1987. Den tyvagtige dansker. Borgens forlag, København.
2. Christie N, 1975. Hvor tett et samfunn? Universitetsforlaget, Oslo
3. Dupont A, 1985. Udnyttelsen af psykiatriske sengepladser og væksten i alternative behandlingsformer. Ugeskrift for Læger: 147:307 — 310.
4. Gabrielsen G, Gottlieb P, Kramp P, 1987. The increase in homicide in Copenhagen, 1959 — 1983, statistical analysis. Institute of Theoretical Statistics and Business School, Copenhagen.
5. Gabrielsen G, Gottlieb P, Kramp P, 1988. Homicide in Copenhagen, 1959 — 1983, some further statistical analyses. Institute of Theoretical Statistics and Business School, Copenhagen.
6. Gottlieb P, Gabrielsen G, Kramp P, 1987a. Psychotic homicides in Copenhagen from 1959 to 1983. Acta Psychiatr Scand: 76:285 — 292.
7. Gottlieb P, Kramp P, Gabrielsen G, 1987b. The practice of forensic psychiatry in cases of homicide in Copenhagen, 1959 to 1983. Acta Psychiatr Scand: 76:514 — 522.
8. Gottlieb P, Gabrielsen G, Kramp P, 1988a. Increasing rates of homicide in Copenhagen from 1959 to 1983. Acta Psychiatr Scand: 77:301 — 308
9. Gottlieb P, Kramp P, Lindhardt A, Christensen: 1988b. The social background of homicide. Accepteret til publikation i International Journal of Offender Therapy and Comparison Criminology.
10. Kùhlhorn E, Andersson J, Gustavsson J, Knutsson J, Olsson O, Reiniusson M, 1984. Den svenska våldsbrottsligheten. Brotsförebbyggande Rådet, Stockholm.
11. Leer-Salvesen P, 1988. Etter drapet. Universitetsforlaget, Oslo.
12. Ziehe T, 1982. Plädoyer für ungewöhnliches Lernen, Ideen zur Jugendsituation. Rowohlt Taschenbuchverlag, Hamburg.
13. Ziehe T, 1984. At ville elske sig selv — uden at kunne. (Oversat fra Gegen eine soziologische Verkürzung der Diskussion um den neuen Sozialisationstyp) Kontext: 42:54 — 72.